

ارکان عروضی: وقتی بیته را تقطیع هجایی کردیم، بعد از مشخص شدن مرز هجاهای کوتاه و بلند، این هجاها را باید به اجزای چهار تا، سه تا، چهار تا سه تا و سه تا چهار تا تقسیم کنیم تا سرانجام نظم و آهنگ شعری در آن برقرار شود و سپس برای هر یک از این اجزا معادلی از ارکان عروضی را انتخاب می‌کنیم و زیر هجاها قرار می‌دهیم. از طرفی چون در صرف زبان عرب همه کلمات را با «فعل» (ف - ع - ل) سنجنده‌اند و قالب‌هایی برای کلمات ساخته‌اند و مثلاً می‌گویند «شاعر» بر وزن «فاعل» است، در عروض عربی و فارسی نیز برای (مجموعه چند هجای کوتاه و بلند) قالب‌هایی (ارکانی) وضع کرده‌اند که نمایانگر وزن شعر هستند. مثلاً می‌گویند «بشنو از نی» (U--U) بر وزن فاعلان است یا «می‌آیم» (---) بر وزن مفعولن و «می‌روم» (U-) بر وزن فاعلن است.

○ مهم‌ترین وزن واژه‌های (ارکان عروضی) شعر فارسی ۱۹ تا است که با آن‌ها آشنا می‌شویم:

الف) وزن واژه‌های آزاد که در آغاز و میان و پایان مصراع می‌آیند.

(۱) فاعلاتن = U-- (تَن تَن تَن)	(۲) فاعلن = U- (تَن تَن تَن)
(۳) مفاعیلن = U--- (تَن تَن تَن تَن)	(۴) فاعولن = U-- (تَن تَن تَن)
(۵) مستفعلن = U--- (تَن تَن تَن تَن)	(۶) مفعولن = --- (تَن تَن تَن)
(۷) فَعَلَاتن = UU-- (تَن تَن تَن)	(۸) فَعِلُن = UU- (تَن تَن تَن)
(۹) مفاعِلن = U-U- (تَن تَن تَن)	(۱۰) مفتعلن = UU-- (تَن تَن تَن)
(۱۱) فع لن (= مُستف) = -- (تَن تَن)	

ب) وزن واژه‌های غیر پایانی که آخرین هجای آن‌ها کوتاه است به همین دلیل نمی‌توانند در پایان مصراع بیایند.

(۱) فاعلاتُ = U-U- (تَن تَن تَن)
(۲) فَعَلَاتُ = U-UU- (تَن تَن تَن)
(۳) مَفَاعِيلُ = U--U- (تَن تَن تَن)
(۴) مُسْتَفْعِلُ = UU-- (تَن تَن تَن)
(۵) مفعولُ = --U- (تَن تَن تَن)
(۶) مفاعِلُ = UU-U- (تَن تَن تَن)

ج) وزن واژه‌های پایانی که فقط پایان مصراع می‌آیند.

(۱) فَعْل = U- (تَن تَن)
(۲) فَع = - (تَن تَن)

نکته: گاه از آخر رکن پایانی یک وزن، یک یا دو یا سه هجا حذف می‌شود، مثلاً اگر از آخر «U---» (مفاعیلن) یک هجا حذف شود، می‌ماند «U--» (فَعولن) دو هجا حذف شود، می‌ماند «U-» (فَعْل)؛ سه هجا حذف شود، می‌ماند «-» (فَع). (هجای پایانی مصراع‌ها همیشه بلند است.)

- نکاتی در مورد آموختن ساده وزن واژه‌ها (ارکان عروضی):

- (۱) وزن‌های چهار هجایی که با هجای کوتاه و بلند آغاز می‌شوند، معمولاً با (مفا) نامگذاری می‌شوند. مثل: مفاعیلن = U--- / مفاعِلن = U-U-
- (۲) اگر دو هجا نخست ارکان بالا را جابه‌جا کنیم، ارکان جدید با (فا) شروع می‌شود. مثل: فاعلاتن = U-- / فاعلاتُ = U-U- / فاعلن = U-
- (۳) اگر ارکانی با دو هجای کوتاه شروع شود (فَع) پدید می‌آید. مثل: فَعَلَاتن = UU-- / فَعَلَاتُ = UU-U- / فَعِلُن = UU--

۴) اگر ارکان چهار هجایی با دو هجای بلند شروع شود (مُسْتَفْعِلُ) پدید می‌آید. مثل: مستفعلن = --U / مُسْتَفْعِلُ = --UU

۵) اگر ارکان سه هجایی با دو هجای بلند شروع شود (مَفْعُولُ) پدید می‌آید. مثل: مفعولن = --- / مفعولُ = --U

۶) اگر ارکان سه هجایی یا دو هجایی با هجای کوتاه شروع شود (فَ) پدید می‌آید. مثل: فَعولن = --U / فَعَل = U-

۷) این ارکان به صورت جدا پدید می‌آیند: مفتعلن = --UU / فع لن (= فاعل) = --- / فَع = --

جدول وزن واژه‌ها (ارکان عروضی)

۱. مفاعیلن: --U ۲. فاعلاتن: --U ۳. مستفعلن: --U	(۱) یک هجای کوتاه	چهار هجایی	وزن واژه‌ها (ارکان عروضی)	
۱. مفتعلن: --UU ۲. فَعَلاتن: --UU ۳. مَفاعِلُ: --UU ۴. مفاعِلن: --UU ۵. فاعلاتن: --UU ۶. مُسْتَفْعِلُ: --UU	(۲) دو هجای کوتاه			
۱. فَعَلاتن: --UU ۲. مفاعِلُ: --UU	(۳) سه هجای کوتاه			
۱. مفعولن: ---	(۱) بدون هجای کوتاه			سه هجایی
۱. فَعولن: --U ۲. مفعولُ: --U ۳. فاعِلن: --U	(۲) یک هجای کوتاه			
فَعِلن: --UU	(۳) دو هجای کوتاه			
فع لن: ---	(۱) بدون هجای کوتاه	دو هجایی		
فَعَل: --U	(۲) یک هجای کوتاه			
فع: -	یک هجای بلند	یک هجایی		

○ پایه‌های آوایی ناهمسان: در شعر فارسی، اوزان دل‌نشین و گوش‌نوازی وجود دارد که نظمی ناهمسان دارند. در این گونه وزن‌ها «وزن‌واژه‌ها»

ناهمگون و غیر تکراری‌اند.

□ چند مثال:

دور مجنون گذشت و نوبت ماست هر کسی پنج روز نوبت اوست

دَو	ر	مَج	نُون	گ	دَش	ت	نُو	ب	ت	ماست
هَر	ک	سِ	پَن	ج	رِ	ز	نُو	ب	ت	اوست
وزن واژه (اسم رکن)			فاعلاتن			مفاعِلن			فَعِلن	
نشانه‌های هجایی			--U-			-U-U			--UU	

پس از تعیین مرز پایه‌ها و قراردادن وزن واژه‌ها و نشانه‌های هجایی، می‌بینیم که پایه‌های آوایی این بیت، نظم و چینشی ناهمسان دارند و تکرار نشده‌اند.

هر مصراع این بیت از سه پایه آوایی ناهمسان (فاعلاتن مفاعِلن فَعِلن) تشکیل شده‌است.

ز روزگار غم آلود من گذشت بسی / حدیث درد نگویم مگر به هم نفسی

ز	رو	ز	گا	ر	غ	ما	لو	د	مَن	گ	دَش	ت	ب	سی
ح	دِ	ث	دَر	د	ن	گو	یَم	م	گَر	ب	هَم	ن	ف	سی
پایه‌های آوایی		مفاعِلن		فَعَلاتن			مفاعِلن			فَعَلن				
وزن واژه (اسم رکن)		مفاعِلن		فَعَلاتن			مفاعِلن			فَعَلن				
نشانه‌های هجایی		- U - U		- - U U			- U - U			- U U				

پس از خواندن درست بیت و درک پایه‌های آوایی، درمی‌یابیم که این بیت از چهار پایه آوایی تشکیل شده‌است. پایه‌های آوایی، وزن واژه‌ها و نشانه‌های هجایی این بیت به صورت ناهمسان آمده‌اند. این بیت از چهار پایه آوایی ناهمسان (مفاعِلن فَعَلاتن مفاعِلن فَعَلن) تشکیل شده‌است. با کمی دقت درمی‌یابیم که پایه‌های آوایی بیت‌های زیر را نمی‌توان به دسته‌های همسان تک‌پایه‌ای یا دو بخشی جدا کرد.

خلوت دل نیست جای صحبت اضداد / دیو چو بیرون رود فرشته درآید

خ	د	و	ت	د	ن	س	ت	ج	ا	ی	ص	ب	ت	ا	د
د	د	و	چ	ب	ر	و	ر	و	د	ف	ر	ش	ت	د	را
پایه‌های آوایی		مفتعلِن		فاعِلات			مفتعلِن			فاعِلن		مفتعلِن			
وزن واژه (اسم رکن)		مفتعلِن		فاعِلات			مفتعلِن			فاعِلن		مفتعلِن			
نشانه‌های هجایی		- U U -		U - U -			- U U -			- U U -		-			

پس از تعیین مرز پایه‌ها و قراردادن وزن واژه‌ها و نشانه‌های هجایی، می‌بینیم که پایه‌های آوایی این بیت، نظم و چینشی ناهمسان دارند و تکرار نشده‌اند. هر مصراع این بیت از چهار پایه آوایی ناهمسان (مفتعلِن فاعِلات مفتعلِن فَعَلن) تشکیل شده‌است.

ای غایب از نظر به خدا می‌سپارم / جانم بسوختی و به دل دوست دارم

ای	غا	ی	ب	ز	ن	ظ	ر	ب	خ	دا	می	س	پا	ر	م
جا	نم	ب	سو	خ	تی	ی	ب	دل	دو	س	ت	دا	ر	م	ت
پایه‌های آوایی		مفعول		فاعِلات			مفاعِل			فاعِلن					
وزن واژه (اسم رکن)		مفعول		فاعِلات			مفاعِل			فاعِلن					
نشانه‌های هجایی		U - -		U - U -			U - - U			- U -					

پس از تعیین مرز پایه‌ها و قراردادن وزن واژه‌ها و نشانه‌های هجایی، می‌بینیم که پایه‌های آوایی این بیت، نظم و چینشی ناهمسان دارند و تکرار نشده‌اند. هر مصراع این بیت از چهار پایه آوایی ناهمسان (مفعول فاعِلات مفاعِل فاعِلن) تشکیل شده‌است.

دیدي که خون ناحق پروانه شمع را / چندان امان نداد که شب را سحر کند

دید	دی	ک	خو	ن	نا	ح	ق	پ	ر	وا	ن	ش	م	ع	را
چند	دان	ا	مان	ن	دا	د	ک	ش	ب	را	س	ح	ر	ک	ند
پایه‌های آوایی		مستفعلِن		مفاعِل			مستفعلِن			فاعِلن					
وزن واژه (اسم رکن)		مستفعلِن		مفاعِل			مستفعلِن			فاعِلن					
نشانه‌های هجایی		U - -		U - U -			U - - U			- U -					

با خوانش درست بیت و درک موسیقی آن درمی‌یابیم که پایه‌های آوایی این بیت، نظم و چینشی ناهمسان دارند و تکرار نشده‌اند. هر مصراع این بیت از چهار پایه آوایی ناهمسان (مستفعلِن مفاعِل مستفعلِن فعل) سامان یافته‌است.

از علم سپر کن که بر حوادث / از علم قوی‌تر سپر نباشد

آز	ع	م	س	پ	ر	ک	ب	ر	ح	وا	د
آز	ع	م	ف	وی	تر	س	پ	ر	ن	با	ش
پایه‌های آوایی		مفعول		مفاعِل			فاعِلات				
وزن واژه (اسم رکن)		مفعول		مفاعِل			فاعِلات				
نشانه‌های هجایی		U - -		U - - U			- U - -				

پس از تعیین مرز پایه‌ها و قراردادن وزن واژه‌ها و نشانه‌های هجایی، می‌بینیم که پایه‌های آوایی این بیت، نظم و چینشی ناهمسان دارند و تکرار نشده‌اند. هر مصراع این بیت از سه پایه آوایی ناهمسان (مفعول مفاعِل فاعِلاتن) تشکیل شده‌است.

✓ بعضی اشعار را با دو وزن می‌توان خواند و نشانه‌های هجایی آن‌ها را به دو صورت می‌توان دسته‌بندی کرد. به نمونه‌های زیر خوب دقت کنید:

آبی‌تر از آنیم که بی‌رنگ بمیریم از شیشه نبودیم که با سنگ بمیریم

پایه‌های آوایی	آ	بی	تَ	رَ	زَا	نِی	مُ	کِ	بی	رَن	گَ	بِ	مِی	رِی
نشانه‌های هجایی	-	-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-	-
وزن واژه	مستفعل			مستفعل			مستفعل			مستفعل			مستف	

اگر وزن‌واژه‌های (ارکان) این بیت را چهارتا چهارتا دسته بندی کنیم؛ وزن آن (مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ) می‌شود. اما اگر این بیت را به گونه دیگری بخوانیم و وزن‌واژه‌های (ارکان) آن را سه تا، چهارتا دسته بندی کنیم؛ وزن آن (مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن) می‌شود:

پایه‌های آوایی	آ	بی	تَ	رَ	زَا	نِی	مُ	کِ	بی	رَن	گَ	بِ	مِی	رِی
وزن واژه	مفعول			مفاعیل			مفاعیل			فاعولن				
نشانه‌های هجایی	U - -			U - - U			U - - U			- - U				

***

لاف از سخن چو در توان زد آن خشت بود که بر توان زد

پایه‌های آوایی	لا	فَز	سُ	خَ	نِ	چُ	دُر	تَ	وَانْ	زَد
نشانه‌های هجایی	-	-	U	U	-	U	-	U	-	-
وزن واژه	مفعول			مفاعلن			فاعولن			

اگر وزن‌واژه‌های (ارکان) این بیت را سه تا، چهارتا دسته بندی کنیم؛ وزن آن (مفعولُ مفاعلنُ فاعولن) می‌شود. اما اگر این بیت را به گونه دیگری بخوانیم و وزن‌واژه‌های (ارکان) این بیت را چهارتا، چهارتا دسته بندی کنیم؛ وزن آن (مستفعلُ فاعلاتُ فع لن) می‌شود:

پایه‌های آوایی	لا	فَز	سُ	خَ	نِ	چُ	دُر	تَ	وَانْ	زَد
نشانه‌های هجایی	-	-	U	U	-	U	-	U	-	-
وزن واژه	مستفعل			فاعلات			فع لن			

***

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست

پایه‌های آوایی	دی	شِی	خُ	بَا	چَ	رَا	غُ	هَ	مِی	گَش	تَ	گِر	دِ	شَهر
وزن واژه (اسم رکن)	مفعول			فاعلات			مفاعیل			فاعلن				
نشانه‌های هجایی	U - -			U - U -			U - - U			- U -				

پس از تعیین مرز پایه‌ها و قراردادن وزن واژه‌ها و نشانه‌های هجایی، می‌بینیم که پایه‌های آوایی این بیت، نظم و چینشی ناهمسان دارند و تکرار نشده‌اند. هر مصراع این بیت از چهار پایه آوایی ناهمسان (مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن) تشکیل شده‌است. اما اگر این بیت را با لحن و آهنگی متفاوت بخوانیم و ارکان آن را چهارتا، چهارتا دسته بندی کنیم؛ وزن آن (مستفعلنُ مفاعلُ مستفعلنُ فعل) می‌شود:

دی	شید	خُ	با	چَد	را	غُ	هَد	می	گَشَد	تَ	گِر	دِ	شَهر
کَز	دِید	وُ	دَد	مَد	لَو	لَد	مُ	اِنَد	سَا	نَد	مَا	رِ	زوست
-	-	U	-	U	-	U	U	-	-	U	-	U	-
وزن واژه	مستفعلن	مفاعل	مستفعلن	فعل				مستفعلن					

***

ای صبح شب‌نشینان جانم به طاقت آمد از بس که دیر ماندی چون شام روزه‌داران

ای	صُب	ح	شَب	نَد	شید	نَان	جَا	نَم	بِ	طَا	قَد	تَا	مَد
اَز	بَس	ک	دِید	رُ	مَانَد	دِی	چُن	شَا	مِ	رَو	زِ	دَا	رَان
-	-	U	-	U	-	-	-	-	U	-	U	-	-
وزن واژه	مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن				مفعول	فاعلاتن				

این شعر، چهار پایه آوایی دارد. هر مصراع آن از دو پایه همسان تشکیل شده است. اگر وزن این شعر بر پایه برش هجایی (دسته سه تایی - چهارتایی) به دست آید، وزن آن (مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن) می‌شود و اگر هجاها را به شیوه (چهارتایی - سه تایی)، دسته بندی کنیم، وزن واژه (مستفعلن فعولن) به دست می‌آید:

ای	صُب	ح	شَب	نَد	شید	نَان	جَا	نَم	بِ	طَا	قَد	تَا	مَد
اَز	بَس	ک	دِید	رُ	مَانَد	دِی	چُن	شَا	مِ	رَو	زِ	دَا	رَان
-	-	U	-	U	-	-	-	-	U	-	U	-	-
وزن واژه	مستفعلن	فاعولن	مستفعلن	فاعولن				مستفعلن	فاعولن				

***

وقتی دل سودایی، می‌رفت به بستان‌ها بی‌خویشتم کردی، بوی گل و ریحان‌ها

وق	تِی	دِ	لِ	سَو	دَا	یِی	مِی	رَف	تَ	بِ	بُس	تَان	هَا
بِی	خِید	شُ	تَ	نَم	کَر	دِی	بَو	یِ	گُ	لُ	رِید	حَان	هَا
-	-	U	U	-	-	-	-	-	U	U	-	-	-
وزن واژه	مفعول	مفاعیلن	مفعول	مفاعیلن				مفعول	مفاعیلن				

شعر بالا، چهار پایه آوایی دارد و دارای وزن دو بخشی است. اگر وزن این شعر بر پایه برش هجایی (دسته سه تایی - چهارتایی) به دست آید، وزن آن (مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن) می‌شود. اما اگر این بیت را با لحن و آهنگی متفاوت بخوانیم و ارکان آن را چهارتا، سه تا دسته بندی کنیم؛ وزن واژه (مستفعلن مفعولن مستفعلن مفعولن) به دست می‌آید:

وق	تِی	دِ	لِ	سَو	دَا	یِی	مِی	رَف	تَ	بِ	بُس	تَان	هَا
بِی	خِید	شُ	تَ	نَم	کَر	دِی	بَو	یِ	گُ	لُ	رِید	حَان	هَا
-	-	U	U	-	-	-	-	-	U	U	-	-	-
وزن واژه	مستفعلن	مفعولن	مستفعلن	مفعولن				مستفعلن	مفعولن				